

Ірина СІЛЮТІНА,
канд. пед. наук, доцент

РОЛЬ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ У СТАНОВЛЕННІ ТЕРМІНОСИСТЕМИ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Останнім часом серед фахівців спостерігається стійка тенденція поживлення інтересу до історії формування та розвитку документознавства як наукової дисципліни, персональних внесків видатних науковців. Зважаючи на порівняно молодий вік цієї дисципліни, особливого значення набуває з'ясування змісту її базових понять і категорій, формування терміносистеми.

Серед останніх публікацій заслуговують на увагу праці російського документознавця Є. О. Плешкевича, вітчизняних дослідниць Г. М. Швецової-Водки та В. В. Бездрабко, присвячені науковцям, що стояли біля витоків документознавства чи зробили значний внесок у його розвиток. Так, Г. М. Швецова-Водка у своєму останньому навчальному посібнику ґрунтовно охарактеризувала основні етапи розвитку документознавства, внесок провідних науковців у розробку його основних положень [13]. Відомий російський фахівець Є. О. Плешкевич, характеризуючи сучасні проблеми документознавства, не оминув й історичних аспектів даної наукової дисципліни [8].

У статті В. В. Бездрабко, присвяченій П. Отле, розкрито зміст документації як наукової дисципліни в розумінні вченого, проаналізовано її значення для еволюції науки про документ у ХХ ст. [2]. В іншій публікації цієї дослідниці розглянуто творчий доробок К. Г. Мітєєва як засновника документознавства, висвітлено погляди на зміст і призначення науки, ідеї, що стали визначальними для її становлення та розвитку [1].

Історичні та термінологічні аспекти документознавства, значення творчого доробку того чи іншого видатного науковця розглядалися і в інших публікаціях сучасних авторів. Проте поза увагою дослідників поки ще залишається внесок В. Даля та його унікального “Толкового словаря живого великорусского языка” у становленні терміносистеми документознавства, що зумовлює *актуальність* даної статті.

Отже, *метою* цієї публікації є з'ясування ролі В. Даля у формуванні терміносистеми науки про документ.

Широко відома діяльність Козака Луганського як лексикографа, етнографа, фольклориста, письменника, географа, інженера, лікаря. До цього, не повного переліку напрямів діяльності В. І. Даля, слід додати ще один. Цей видатний науковець може бути по праву названий документознавцем, який створив метадокумент, своєрідну енциклопедію народного життя – “Толковый словарь живого великорусского языка”, адже при його складанні В. І. Даль використовував не тільки власні польові записи, а й спирався на численні документні джерела. Зі словами подяки в “Напутном слове” від звертається до словників Академії, обласних і “всіх інших російських словників, що слугували для довідок і перевірок” [4; XXXIV]. Насамперед, учений послуговувався “Словарем церковнославянского и русского языка” (1847), що вважався одним з найавторитетніших джерел першої половини ХІХ ст. Певний вплив на творчість В. І. Даля мали “Словарь Академии Российской” (1789–1794), “Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный” (1805 – 1822), а також “Опыт областного великорусского словаря” за ред. А. Х. Востокова (1852) та “Дополнения” до нього, “Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного” (1844) В. Бурнашева та перший гніздовий двомовний навчальний “Русско-французский словарь” Ф. Рейфа. Є підстави вважати, що В. І. Даль використовував усі словники, що були на той час, у тому числі й відому Енциклопедію французьких просвітників, у якій знайшов застосування принцип підтекстного визначення політичних понять, що спостерігається й у “Толковом словаре живого великорусского языка”. Це свідчить не лише про його надзвичайну порядність як дослідника, а й високий рівень інформаційної культури.

Достатньо повно представлена в Словнику професійна лексика різних галузей науки, у тому числі й діловодства. Значення дослідження саме цієї лексики в контексті даної публікації зумовлено тим фактом, що теорія й практика справочинства є фундаментом управлінського документознавства, єдиним, як підкреслює С. Г. Кулешов, на сьогодні конституйованим напрямом спеціального документознавства [13; 192]. Отже, поняття, що використовуються в сфері діловодства органічно входять до терміносистеми документознавства.

Інтерес В. І. Даля до справочинної лексики не в останню чергу пов'язаний з тим, що більш ніж чверть століття науковець знаходився на державній службі, обіймаючи різні посади, пройшовши шлях від

особистого секретаря та чиновника з особливих доручень Оренбурзького генерал-губернатора графа В. О. Перовського, управителя Особливої канцелярії при міністрі внутрішніх справ до статського радника, управителя повітової контори в Нижньому Новгороді. За родом своєї служби він мав справу з безліччю різних документів, тобто тим, що зараз науковці називають документним інформаційним потоком. Це, зрештою, не могло не позначитися на його розумінні документа і на ставленні науковця до нього.

За твердженням дослідників, у російській мові слово “документ” до 1708 р. було відсутнім. Його запозичив з німецької Петро I, коли розпочав реформувати адміністративні органи [11; 5]. Сферою вжитку документа було переважно право, де він трактувався в значенні “письмове свідчення і доказ” [7; 25]. В. І. Даль у “Толковом словаре живого великорусского языка” тлумачить документ більш ширше, а саме: це “всякая важная деловая бумага, также диплом, свидетельство”, тобто робить головний акцент саме на діловій сфері вживання документа [12]. Провідний російський документознавець М. П. Ілюшенко підкреслює, що даний термін у справочинній практиці XVIII – XIX ст. уживався вкрай рідко, найбільш поширеними були його синоніми “*папір*”, “*справа*”, “*акт*”. Вони, або назви конкретних видів документів, зустрічаються в нормативних актах з діловодства, наприклад, у таких, як “Учреждение для управления губерний” (1775 р.), “Инструкция губернскому почмейстеру” (1807 р.), “Общее учреждение министерств” (1811 р.), “Положение о письмоводстве и делопроизводстве в военном ведомстве” (1911 р.) і в практичній діяльності. Незважаючи на те, що в середині XIX ст. у “Законах гражданских” отримали точне визначення такі терміни, як “*акти кріпосні*”, “*явочні*”, “*домашні*”, “*нотаріальні*”, у діловодстві подібні акти називали “паперами”, а папери – “справами” [5; 27]. Зустрічаємо вказані поняття й у Словнику В. І. Даля. Так, акт “принято в значении бумаги, заключающей в себе постановление, решение, сделку, свидетельство, грамоту, документ, письмо” [12]. А “бумагой вообще называют и всякого рода деловое письмо, служебное и частное” [12]. Таким чином, основний наголос у даних визначеннях робиться на виконанні документами функції свідчення та комунікації.

У “Толковом словаре живого великорусского языка” розглядаються також види документів, що побутували в системі колезького діловодства (XVIII ст.) і вже втратили своє значення в XIX ст., зокрема, реляція, чолобитна тощо. Поряд з вищевказаними були й такі, що

перейшли до нової системи міністерського діловодства (рапорт, указ, інструкція). Викликає інтерес тлумачення такого виду документа, як указ. Укази наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. склали групу законодавчих актів, які поділялися на три категорії: іменні; укази, що оголошені з Сенату, і сенатські. Іменні укази були розпорядженням, наказом імператора, що відправлялися Сенату до виконання. Указ, оголошений із Сенату, був також розпорядженням імператора, на основі якого Сенат складав текст указу, призначеного для обнародування. Нарешті, сенатський указ являв собою постанову Сенату щодо загального або конкретного питання, оформлений у вигляді указу від імені Сенату. У Даля – “указ, письменное приказанье, повеленье государя, и вообще именем его высшего места низшему месту либо его лицу” [12]. Якщо проводити паралель із сучасністю, то зараз указ також є нормативним актом глави держави, тобто президента, видається лише від його імені й трактується як правовий акт загальнонормативного або індивідуального характеру [3; 914]. Таким чином, сучасний зміст вищевказаного терміна в цілому відповідає його трактуванню в Словнику.

Як зазначалося вище, тривалий час В. І. Даль змушений був віддавати державній службі. Знаходячись у 1833 – 1841 рр. в Оренбурзі, письменник у листі до свого друга, журналіста, літературного критика й узагалі одного з найосвіченіших людей того часу В. Ф. Одоєвського писав, що “казенна робота упирем сидить на шиї і не дає спокою” [8]. В іншому посланні, адресованому петербурзькому редактору А. О. Краєвському вчений пише: “Користуюсь відходом фельд’єгеря, щоб піднести Вам та ще кой-кому пам’ятну записку, яку писав за дорученням уряду” [8]. У даному випадку йдеться про ще один вид документа, поширений у XIX ст.: у “Толковом словаре живого великорусского языка” вказано: “Записка, писулька, грамотка, письмецо. Деловая записка, выписка из дела, сжатое изложение всего хода его” [12]. У сучасному управлінському документознавстві документ з подібною назвою відсутній, проте функцію пам’ятної записки певною мірою виконують такі види документів, як *довідна записка*, *огляд*.

Серед документів, що широко використовуються в наш час в управлінській діяльності, особливе місце посідає такий розпорядчий документ, як *наказ*. У Словнику В. І. Даля наказ розглядається як документ (“По каждому ведомству печатаются особые приказы”), який походить від приказу як “урядового місця”, що існував до колегій та міністерств [12]. Власне слово “наказувати” пов’язується з повелінням,

розпорядженням своєю владою, правом старшого, начальника [10; 33]. Вичерпну характеристику видів приказів зустрічаємо в “Толковом словаре живого великорусского языка”: “Приказ, стар. правительственное место, равное бывшим коллегиям, а нынешним министерствам; затем, и другие, гораздо низшие места, вроде волостного управления; волостные приказы восстановлены были в удельном ведомстве. Приказ большого дворца, придворный; - вотчинный, удельный; - посольский, иностранных дел; - разрядный, податей; - разбойный, уголовный и пр. Стрельцы также управлялись приказами, и потому делились на приказы, полки, округа. А бывает на Москве стрельецких приказов всегда больше 20-ти приказов; а в тех приказах стрельцов по 1000 и по 800 человек в приказ, Котошихин. Стрелецким приказом, как и волостным, управлял голова, стрельцкий голова, позже полковник. Ныне остался у нас еще приказ общественного призрения, коему приказаны, по губернии, нищие, сироты, дряхлые, больные, сумасшедшие и пр.” [12].

Отже, з трактування даного поняття стає зрозумілим, що в XIX ст. поряд з приказом як державним органом управління вже поширився й наказ як вид документа.

У Словнику можна також знайти опис низки документів, зміст яких принципово не змінився й у наш час, зокрема, *інструкції, ноти, рапорту, відпуску*. Наприклад, у Даля відпуск як вид документа – це “копия, список с бумаги, противень, особенно черновая или список с исходящей, остающейся под делом” [12]. Зараз термін “відпуск” тлумачать як копію оригіналу документа, що залишається у відправника [6; 18]. Як копія вихідного документа відпуск підшивається до справи й потім передається до архіву. Цікавим є той факт, що В. І. Даль не оминув у своїй праці й визначення архіву: це “и место хранения старых письменных дел и бумаг; склад, куда передаются все оконченные, решенные на бумаге дела и переписка; письмохранилище, письмосклад, писемник, бумажница” [12].

Незважаючи на доволі критичне ставлення В. Даля до іноземних термінів, він все ж таки використовує їх у своїй праці. Серед них можна назвати *інструкцію, регламент, акт* і багато інших, що зараз уходять до терміносистеми управлінського документознавства. Так, інструкція в Словнику трактується як “правила, руководство, наставление, наказ” [12]. У сучасних визначеннях, хоч і не таких лаконічних, зазначається: “Інструкція – це правовий акт, який створюють органи управління для встановлення правил, що регулюють організаційні, науко-

во-технічні, технологічні, фінансові та інші спеціальні сторони діяльності установ, підприємств, окремих їх підрозділів і служб, а також посадових осіб або громадян” [6; 63]. Отже, неважко помітити, що спільним ключовим словом в обох визначеннях є слово “правила”.

Ще одне слово іноземного походження представлено в Словнику – *це регламент*. В. Даль інтерпретує його як “устав, порядок или правила какой-либо службы, разъясненные на письме” [12]. У наш час цей організаційний документ, що визначає порядок роботи, розробляють та затверджують усі представницькі органи (наприклад, регламент Верховної Ради України визначає її організаційну, законотворчу роботу).

Значення “Толкового словаря живого великорусского языка” В. Даля не обмежується лише наявністю розшифрування того чи іншого терміна справочинства. При формулюванні базових понять документознавства вчені звертаються до праці Козака Луганського. Так, у численних публікаціях як вітчизняних, так і російських фахівців у даній царині (Н. М. Кушнаренко, О. О. Говоров, А. В. Соколов та ін.) містяться посилання на такі поняття, як “документ”, “книга”, “комунікація” тощо.

При вирішенні дискусійних питань щодо формулювання того або іншого терміноелемента своєрідним “арбітром” виступає Словник В. Даля. Достатньо вказати на такий предмет суперечки вчених, як співвідношення понять “документний” і “документальний”. Саме Словник, у якому укладач тлумачив похідний від терміна документ – документний як “к документу относящийся” [12], дозволив провідній українській дослідниці Н. М. Кушнаренко довести, що документознавство має справу саме з документною інформацією, а поняття, що містяться в термінах “документна інформація” та “документальна інформація” є такими, що перетинаються.

Таким чином, проаналізувавши окремі види документів, які подані в “Толковом словаре живого великорусского языка”, можна зробити висновок: за життя В. І. Даля та його активною й плідною діяльністю складалася терміносистема документознавства. В. І. Даль не тільки залишив нам величезний теоретичний і фактичний матеріал, що стосувався існуючих у XVIII - XIX ст. документів, а й заклав фундамент сучасного тлумачення різних видів документів.

Подальшого дослідження потребують питання, пов’язані з впливом Словника В. Даля на долю тих чи інших термінів і моделюванням підходів, принципів, аргументів В. Даля в сучасних умовах розвитку документознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бездрабко В. В.* К. Г. Мітяев і становлення документознавства // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* – 2008. – № 1. – С. 8 – 21.
2. *Бездрабко В. В.* Поль Отле і наука про документ // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* – 2008. – № 2. – С. 14 – 23.
3. *Великий енциклопедичний юридичний словник /* За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2007. – 992 с.
4. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М., 2002. – Т. 1. – 699 с.
5. *Илюшенко М. П.* К понятию “документ” (эволюция термина и предмет документоведения) // *Советские архивы.* – 1986. – № 1. – С. 26 – 31.
6. *Іванова Т. В., Піддубна Л. П.* Муніципальне діловодство : навч. посіб. – К., 2004. – 312 с.
7. *Кушнарєнко Н. Н.* Документоведение : учебник. – 2-е изд. – К., 2000. – 460 с.
8. *Письма В. И. Даля из Оренбурга:* [Електронний ресурс] – Режим доступу
//[http:// www.art.uralinfo.ru/LITERAT/Ural_2000_03 / Ural_03_2000_11.htm](http://www.art.uralinfo.ru/LITERAT/Ural_2000_03/Ural_03_2000_11.htm) – Назва з екрану.
9. *Плешкевич Е. А.* Современные проблемы документоведения: обзор в преддверье юбилея // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* – 2006. – № 4. – С. 25 – 37.
10. *Сокова А. Н.* Приказ в системе управленческих документов // *Делопроизводство.* – 2003. – № 2. – С. 32 – 37.
11. *Столяров Ю. Н.* Развитие документологической терминологии / *НТИ.* Сер. 1. – 2004. – № 8. – С. 5 – 9.
12. *Толковый словарь В. И. Даля в современной орфографии:* [Електронний ресурс] – Режим доступу
// <http://www.slova.ru/> – Назва з екрану.
13. *Швецова-Водка Г. М.* Документознавство : навч. посіб. – К., 2007. – 398 с.

АНОТАЦІЯ

Сілютіна І. Роль В. Даля у становленні терміносистеми документознавства

У статті охарактеризовано професійну лексику управлінського документознавства, представлену в “Толковом словаре живого великорусского языка” В. Даля. Зроблено висновок про необхідність подальшого дослідження внеску Козака Луганського у формування терміносистеми документознавства, зокрема управлінського.

SUMMARY

Siliutina I. V. Dal role in formation of scientific discipline of documentation term system

The paper characterizes professional lexicon of scientific discipline of documentation term system, which is given a dictionary of V. Dal great living Russian language. Coming to the conclusion it is said that it is necessary to make further investigation of Kazak Luganskiy's contribution into the formation of scientific discipline of documentation term system, particularly into managerial one.